

AQLI ZAIFLIKNING TURLI DARAJALARIDA BOLALAR BILAN LOGOPEDIK KORREKSION MASHG'ULOTLAR O'TKAZISH

Utbasarova Umida Mexmanovna

Alfraganus universiteti

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Ataxodjayeva E'zoza Hamidullayevna

Alfraganus Universiteti Defektologiya yo'nalishi 4-kurs talabasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada aqli zaif bolalarda nutq rivojlanishidagi xususiyatlar, logopedik korreksion mashg'ulotlarning mazmuni va ularni tashkil etish metodikasi tahlil qilinadi. Tadqiqotda aqli zaiflikning turli darajalarida kuzatiladigan nutq nuqsonlari, ularni bartaraf etish jarayonida logopedik mashg'ulotlarning bosqichma-bosqich yondashuvi hamda zamonaviy pedagogik texnologiyalarning ahamiyati ochib beriladi.*

Kalit so'zlar: *aqli zaiflik, logopedik korreksiya, nutq nuqsoni, metodika, psixolingvistik rivojlanish, maxsus pedagogika.*

Аннотация: *В статье анализируются особенности развития речи у детей с задержкой психического развития, содержание логопедических коррекционных занятий и методика их организации. Раскрываются речевые дефекты, наблюдаемые при разных уровнях умственной отсталости, этапность логопедических занятий в процессе их устранения, а также значение современных педагогических технологий.*

Ключевые слова: *задержка психического развития, логопедическая коррекция, речевой дефект, методика, психолингвистическое развитие, специальная педагогика.*

Annotation: *This article analyzes the features of speech development in children with mental retardation, the content of speech therapy correction classes and the methodology for their organization. The study reveals speech defects observed at different levels of mental retardation, the step-by-step approach of speech therapy classes in the process of their elimination, and the importance of modern pedagogical technologies.*

Keywords: *mental retardation, speech therapy correction, speech defect, methodology, psycholinguistic development, special pedagogy.*

Aqli zaif bolalar bilan olib boriladigan logopedik ishlar maxsus pedagogikaning eng murakkab va mas'uliyatli yo'nalishlaridan biridir. Chunki aqli zaiflik nafaqat intellektual faoliyat, balki nutq, tafakkur, diqqat va xotira kabi psixik jarayonlarga ham ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun logopedik mashg'ulotlarni tashkil etishda individual yondashuv, tizimli nazorat va psixologik-pedagogik tahlil muhim ahamiyat kasb etadi. Aqli zaif bolalarning nutqiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash

ularning ijtimoiy integratsiyasi va ta'lim muhitiga moslashuvining asosiy omillaridan biridir.

Aqli zaiflik (oligofreniya) – bu markaziy asab tizimi faoliyatining organik shikastlanishi yoki genetik omillar ta'siri natijasida bola intellektual rivojlanishining sustlashuvi bilan kechadigan holat bo'lib, u bola psixikasi, xulqi, tafakkuri va nutqiy faoliyatining barcha jihatlarida o'z aksini topadi. Aqli zaiflikda nutqning rivojlanish jarayoni ham kechikadi, nutqning grammatik, fonetik va semantik tomonlari to'liq shakllanmaydi.

Aqli zaif bolalarning nutqida kuzatiladigan kamchiliklar ularning aqliy darajasiga bevosita bog'liq. Shuning uchun logopediya va maxsus pedagogika sohasida aqli zaiflik odatda to'rt darajaga ajratiladi: engil (debilitet), o'rta (imbetsillik), og'ir va chuqur aqli zaiflik. Har bir darajada nutq faoliyatining rivojlanish sur'ati, grammatik qurilish, lug'at boyligi va muloqotga kirishish darajasi o'ziga xos bo'ladi.

Yengil aqli zaiflikda bola nutqining umumiy tuzilishi saqlangan bo'lsa-da, so'z boyligi juda cheklangan bo'ladi. Bola ko'p hollarda kundalik so'zlardan foydalanadi, murakkab gaplarni tuzishda qiynaladi, grammatik xatolar ko'p uchraydi. Ular so'zlarning ma'nosini to'liq anglamaydi, sinonim va antonimlarni farqlashda, shuningdek, so'zlarni to'g'ri ketma-ketlikda qo'llashda qiyinchilikka duch keladi. Shunga qaramay, bunday bolalarda muloqotga kirishish qobiliyati saqlanib qoladi va logopedik yordam orqali sezilarli natijalarga erishish mumkin.

O'rta darajadagi aqli zaiflikda bolalarning nutq faoliyati yanada cheklangan bo'ladi. Ular ko'pincha so'zlarni noto'g'ri talaffuz qiladi, tovushlarni farqlay olmaydi, gaplar qisqa va oddiy tuzilishda bo'ladi. Ularning nutqida takroriy so'z birikmalari, echilmagan tovushlar va fonetik buzilishlar tez-tez uchraydi. Bunday bolalar ko'pincha so'zlarni tushunishdan ko'ra, ularni mexanik tarzda takrorlaydi. Shu sababli logopedik mashg'ulotlarda eshituv orqali idrokni rivojlantirish, so'zlarning ma'nosini anglash va bog'lanishli nutq tuzishga o'rgatish asosiy yo'nalish sifatida belgilanadi.

Og'ir aqli zaiflikda esa nutqning rivojlanishi juda past darajada bo'ladi. Bola faqat ayrim tovushlar yoki so'zlarni talaffuz qila oladi, lekin ularning ma'nosini to'liq tushunmaydi. Muloqot ko'pincha mimika, imo-ishora yoki tovush reaksiyalari orqali amalga oshiriladi. Lug'at boyligi juda tor bo'lib, so'zlarni faol qo'llash qobiliyati shakllanmagan bo'ladi. Bunday bolalarda logopedik ishlar asosan passiv lug'atni faollashtirish, tovush differentsiasiyasini kuchaytirish va taktil hamda vizual stimulyatsiya orqali nutq faoliyatini uyg'otishga qaratiladi.

Chuqur aqli zaiflikda esa bola nutqiy muloqotga kira olmaydi, nutq deyarli rivojlanmagan bo'ladi. Ular faqat tovushlar, emotsional reaksiyalar yoki oddiy signal harakatlari orqali atrofdagilarga munosabat bildiradilar. Bunday holatda logopedik ishlar nutqni o'rgatishdan ko'ra, emotsional javob va sensor-motor reaksiyalarni

shakllantirishga yo'naltiriladi. Ularning rivojlanishida ko'rish, eshitish, teginish kabi sezgi tizimlarini birgalikda faollashtirish muhim ahamiyatga ega.

Umuman olganda, aqli zaif bolalarda nutqning rivojlanish darajasi ularning tafakkur jarayoni, idrok, diqqat va eshituv qobiliyatining holatiga bevosita bog'liq. Shu bois logopedik korreksion ishlar differensial yondashuv asosida, ya'ni har bir bolaning individual psixofiziologik imkoniyatlarini inobatga olgan holda olib borilishi zarur.

Aqli zaif bolalarda nutq buzilishlarini tuzatish jarayoni psixolingvistik va neyropsixologik asoslarda quriladi. Lev Vygotskiy, A.R. Luriya, M.S. Pevzner kabi olimlar ta'kidlaganidek, aqli zaif bolalarda nutqni rivojlantirish faqat tilni o'rganish emas, balki fikrlash faoliyatini faollashtirish orqali amalga oshiriladi. Shu sababli logopedik mashg'ulotlarda quyidagi nazariy yo'nalishlar asosiy o'rin tutadi:

Faoliyatga asoslangan yondashuv - bola faol ishtirok etadigan o'yin, mashq va nutqiy topshiriqlar orqali o'rganish.

Sensor-integrativ yondashuv - eshitish, ko'rish, taktil sezgi tizimlarini uyg'un rivojlantirish.

Kommunikativ yondashuv - muloqotni real vaziyatlarda, ijtimoiy muhitda shakllantirish.

Aqli zaif bolalar bilan olib boriladigan logopedik korreksion ishlar o'ziga xos yondashuv, tizimlilik va izchillikni talab etadi. Bunday bolalarning nutqiy rivojlanishi murakkab psixolingvistik jarayon bo'lib, nafaqat tovushlarni to'g'ri talaffuz etishga, balki fikrni muloqot orqali ifodalash, tushunish va grammatik tuzilmani shakllantirishga ham qaratiladi. Shu bois korreksion ishlar ko'p bosqichli va integratsiyalashgan shaklda amalga oshiriladi.

Logopedik mashg'ulotlarning asosiy maqsadi - bolaning mavjud nutqiy imkoniyatlarini aniqlash, ularni rivojlantirish hamda ijtimoiy muloqot ko'nikmalarini mustahkamlashdan iborat. Buning uchun metodik yondashuvlar quyidagi yo'nalishlar bo'yicha tashkil etiladi:

Diagnostik va tayyorlov yo'nalishi

Korreksion ishlarning birinchi bosqichi bolaning nutqiy rivojlanish darajasini aniqlashdan boshlanadi. Logoped maxsus diagnostik topshiriqlar orqali bolaning fonematik eshituv, artikulyatsion apparat, lug'at boyligi, grammatik tuzilma va muloqot faoliyatini baholaydi. Shu asosda individual dastur tuziladi. Tayyorlov bosqichida esa nutq uchun zarur bo'lgan fiziologik jarayonlar - **nafas olish, artikulyatsiya, tovush chiqarish va eshituv idroki** mustahkamlanadi. Mashg'ulotlarda artikulyatsion gimnastika, nafas mashqlari, ovoz chiqarish o'yinlari, tovush farqlash mashqlari qo'llaniladi.

Fonetik va fonematik rivojlantirish yo'nalishi

Aqli zaif bolalarda tovush differensiasiyasi, fonematik eshitish va talaffuz ko'nikmalari sust bo'ladi. Shu sababli logopedik ishning bu yo'nalishida tovushlarni

to'g'ri talaffuz qilish, fonemalarni farqlash, tovush-harf bog'lanishini o'rganish asosiy vazifa hisoblanadi. Mashg'ulotlar **“eshit – tanla – takrorla – so‘z ichida qo‘llan”** tamoyili asosida quriladi. O'yinli mashqlar, interaktiv dasturlar (**“Logomir”**, **“Articulation Station”** kabi) orqali bolalarda tovushni idrok etish va takrorlash ko'nikmalari shakllantiriladi.

Lug'at boyligini oshirish yo'nalishi

Aqli zaif bolalarda so'z boyligi cheklangan bo'lgani uchun korreksion ishlarning muhim qismi **leksik materialni boyitishga** qaratiladi. Logoped mashg'ulotlarda turli tematik rasmlar, predmetli o'yinlar, interaktiv topshiriqlar orqali bolani yangi so'zlarni o'zlashtirishga o'rgatadi. Masalan, **“uy hayvonlari”**, **“mevalar”**, **“kiyim-kechaklar”** mavzulari bo'yicha so'z tanlash, taqqoslash va umumlashtirish mashqlari bajariladi. Har bir yangi so'z kontekstda qo'llanadi, shunda bola uni nafaqat yodlaydi, balki **amaliy nutqda ishlatishni** o'rganadi.

Grammatik tuzilmani shakllantirish yo'nalishi

Aqli zaif bolalar ko'pincha so'zlarni noto'g'ri kelishiklarda ishlatadi, fe'l zamonlarini chalkashtiradi va gap tuzishda qiyinchilikka duch keladi. Shu sababli logopedik korreksiya grammatik tizimni o'rgatishga ham qaratiladi. Bu bosqichda quyidagi metodlardan foydalaniladi:

- **Model asosida gap tuzish** (ko'rsatma rasm asosida gap tuzish);
- **So'zlar o'rnini topish** (sintaktik struktura mashqlari);
- **Dialogik nutq mashqlari** (savol-javob shaklidagi suhbatlar).

Shuningdek, interfaol o'yinlar yordamida ot, sifat, fe'l, son kabi so'z turkumlarini mustahkamlash mashqlari ham bajariladi.

Bog'lanishli nutqni rivojlantirish yo'nalishi

Bu yo'nalishda bolalar so'zlarni mustaqil bir-biriga bog'lash, hikoya tuzish, voqeani izchillikda ifodalashga o'rganadilar. Mashg'ulotlarda rasmlar ketma-ketligidan foydalanish, **“nima bo'ldi?”**, **“nima uchun?”** kabi savollarga javob topish, kichik hikoya yoki ertak yaratish metodlari qo'llaniladi. Bu orqali bola nafaqat nutqiy faoliyatini, balki tafakkur va eslab qolish jarayonlarini ham rivojlantiradi.

Ijtimoiy-kommunikativ yo'nalish

Aqli zaif bolalar ko'pincha ijtimoiy muloqotda nafaol bo'lishadi, shuning uchun korreksion ishlar **kommunikativ ko'nikmalarni** rivojlantirishga yo'naltiriladi. Logopedik mashg'ulotlarda rolli o'yinlar, juftlikda yoki guruhda ishlash usullari orqali bolalar o'z fikrini ifoda etish, savollarga javob berish, tinglash va suhbatda ishtirok etishni o'rganadilar. Bu jarayonda **mimika, jest, intonatsiya, ijtimoiy nutq etiketlari** (masalan: **“iltimos”**, **“rahmat”**, **“kechirasiz”**) o'rgatiladi.

Mustahkamlash va nazorat yo'nalishi

Korreksion ishlar davomida o'rganilgan material muntazam mustahkamlanadi. Logoped mashg'ulotlarni baholash uchun **monitoring tizimidan** foydalanadi - bunda har bir bola uchun individual karta yuritiladi, unda nutqdagi o'zgarishlar qayd etiladi. O'yin, suhbat, rasm asosidagi testlar orqali bola nutqining rivojlanish dinamikasi aniqlanadi. Zarur hollarda dasturga tuzatishlar kiritiladi.

Xulosa. Demak, aqli zaif bolalarda logopedik korreksion ishlarning metodik yo'nalishlari kompleks va bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Har bir yo'nalish bolaning individual nutqiy ehtiyojiga, intellektual darajasiga hamda psixofiziologik xususiyatlariga moslashtirilgan bo'lishi kerak. To'g'ri tashkil etilgan korreksion mashg'ulotlar nafaqat nutqning rivojlanishiga, balki bolaning ijtimoiylashuvi, o'ziga ishonchi va shaxsiy faolligining ortishiga xizmat qiladi. Aqli zaif bolalar bilan logopedik korreksion ishlar ularning individual psixofiziologik xususiyatlarini hisobga olgan holda amalga oshirilishi zarur. To'g'ri tanlangan metodika, zamonaviy texnologiyalar va tizimli yondashuv nafaqat nutqni, balki ijtimoiy moslashuv va kognitiv rivojlanishni ham qo'llab-quvvatlaydi. Logopedik faoliyatda diagnostika, nazorat va korreksiya uyg'unligi aqli zaif bolalarda kommunikativ kompetensiyaning shakllanishiga zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Выготский Л.С. Проблемы дефектологии. — М.: Просвещение, 1983.
2. Лурия А.Р. Язык и сознание. — М.: Наука, 1979.
3. Pevzner M.S. Особенности психического развития умственно отсталых детей. — М., 1985.
4. Qodirova F., G'ofurova Z. Maxsus pedagogika asoslari. — Toshkent: TDPU, 2019.
5. Xayrullayeva N. Logopediya: nazariya va amaliyot. — Toshkent: "Fan va texnologiya", 2020.
6. G'ulomova M. Aqli zaif bolalar bilan logopedik ishlar metodikasi. — Toshkent, 2021.